

УДК 340.132.6

Атаманчук Ірина Володимирівна,
старший викладач
кафедри публічно-правових дисциплін
Київського університету сучасних знань

ГЕНЕЗА ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА У ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті автор розглядає історико-правові аспекти розвитку і становлення науково-теоретичних поглядів і концепцій стосовно процесуального права як складного комплексного утворення в загальноправовій системі, досліджує еволюцію наукових підходів, виділяє розбіжності поглядів та підходів авторів до проблеми розробки загальнотеоретичних ознак юридичного процесу, торкається дискусії про місце і роль юридичного процесу в системі загальної теорії права.

Ключові слова: процесуальне право, процесуальна форма, процесуальні норми, правова процедура, галузеві процесуальні норми.

Постановка проблеми. У процесі становлення процесуального права, відбувалися численні метаморфози процесуальної форми, виділялися профілюючі, основні і вторинні (комплексні) галузі права, з'являлися нові правові спільності в структурі права, виділялися нові правові приписи. Відображаючи об'єктивний процес розвитку права, диференціацію та інтеграцію нормативного регулювання, правова наука прагне глибше проникнути в структуру права, виявити її побудову, співвідношення, взаємозв'язок і взаємообумовленність різних її компонентів.

При всій соціальній значущості процесуального права неможливо не визнати певної недооцінки ролі процесуальних правових норм в юридичній літературі. У певній мірі це притаманно загальній теорії держави і права, оскільки традиційно процесуальні норми досліджувались лише в рамках галузевих наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених дослідженню юридичного процесу, як форми реалізації процесуального права, що були підготовлені як в Україні, так і в інших країнах СНД, ми не можемо констатувати той факт, що проблема розвитку та становлення процесуального права як загальнотеоретичної категорії є повністю дослідженою, на сьогодні в ній залишається багато проблемних, дискусійних чи практично не досліджених питань, що обумовлює актуальність дослідження цієї теми. Без аналізу еволюції процесуальних правових норм, підстав об'єднання процесуальних правових норм в правові інститути, галузі та підгалузі процесуального права в цілому неможливо об'єктивно оцінити реальний стан механізму правового регулювання, так як, очевидно, що у суспільстві, де права і свободи людини є найвищою цінністю, демократичне процесуальне право,

опосередковуючи взаємодію держави і особистості, є гарантом захисту прав і свобод, важливим засобом координації приватного та публічного інтересу.

Перш за все слід наголосити, що на сьогодні спеціальні дослідження еволюції процесуального права, чи то хоча б процесуальних норм у загальнотеоретичному аспекті, на території сучасної України відсутні, тому уявлення про формування процесуально-правових норм, як складових цеглинок процесуального права можна скласти з дослідження історичних джерел, так званих матеріалів судової практики та численних праць з історії України.

Т. В. Кашанина у своїй праці «Происхождение государства и права» констатує факт формування процесуального права як сукупності правових норм, які регулюють охоронну та юрисдикційну діяльність спеціально уповноважених органів, на пізніх етапах розвитку суспільства. Але, дослідниця зазначає, що процедура вирішення правових спорів сформувалась вже на ранніх етапах розвитку суспільства [1, с. 298].

Колектив авторів підручника «Історія держави і права України [2, с. 217-256], вважає за доцільне приділяти окрему увагу формуванню і еволюції процесуальних норм, що є цілком обґрунтованим, оскільки саме такі норми регулюють порядок здійснення судочинства, ефективність якого впливає на впорядкованість життя у суспільстві. Активізацію процесів переходу від звичаєвих до процесуальних правових норм вказані дослідники відносять до другої половини XVII ст., коли українське звичаєве право закріплюється як у нормативних актах, так і в адміністративно-судовій практиці. Особливо важливу роль відігравали норми звичаєвого права в організації і діяльності судових органів, вони становили значну частину матеріального і процесуального права. Норми звичаєвого права виявлялися в досудовому і судовому процесі у формі різних обрядів, символів, дій, у словесних наказах. У матеріальному праві норми звичаєвого права доповнювали законодавчі та інші нормативні акти і певною мірою змінювали їх. Багато актів судових органів усіх рівнів були прецедентами застосування звичаєвого права. Все це вкладається в правову закономірність: спочатку розвиток отримує матеріальне право, а потім процесуальне.

Постановка завдання. Метою цієї статті є розгляд становлення та розвитку процесуального права у загальнотеоретичному контексті.

Вказана мета досягається за допомогою аналізу історико-правових засад виникнення і розвитку процесуального права на території України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процесуальне право як сукупність правових норм, які регулюють охоронну та юрисдикційну діяльність спеціально уповноважених органів, сформувалося на пізніх етапах розвитку суспільства, тому і науковий інтерес до нього проявився на початку 50-х рр. XX ст., саме тоді з'являються перші дослідження процесуальних норм в «непроцесуальних галузях» радянського права. До 50-60 х рр. XX ст. процесуальні норми досліджувались лише в рамках загальногалузових юридичних наук. На підставі глибинного аналізу правових норм Л.Ф. Клейнманом, С.С. Студенкіним, Г. І. Петровим та виділення процесуальних норм в «непроцесуальних галузях», було з'ясовано неоднорідність регулятивної спрямованості правових норм, внаслідок чого відбулося їх розмежування на процесуальні (процедурні) та матеріальні. Методологічною засадою виникнення ідеї такого розмежування стали праці К. Маркса, зокрема «Вигадування», де він відзначав, що «...матеріальне право... має свої необхідні, властиві йому процесуальні форми... Один і той же дух повинен одушевляти процес і закони, бо процес є лише форма життя закону, прояв його внутрішнього життя» [3, с. 102]. Таким чином, матеріальне і процесуальне право почали розглядати як юридичні

категорії, що виражають діалектичну єдність двох сторін правового регулювання: безпосередньої юридичної регламентації суспільних стосунків і встановлення процесуальних форм судового захисту цих стосунків. К. Маркс характеризує процесуальні форми тільки у нерозривному зв'язку з матеріальним правом, незалежно від їх галузевої приналежності і підкреслює їх системність, тобто загальність; він розглядає процесуальні норми як зовнішній процедурний порядок, частину правореалізації матеріальних норм різних галузей права в конкретних правовідношеннях.

Наприкінці 50-хх. рр. ХХ ст. відбулася майже суцільна кодифікація галузей радянського права, що потягло за собою переоцінку теорії юридичного процесу.

Нове розуміння призначення процесуальних форм розвинув в своїх роботах В.М. Горшенев, зокрема він висунув ідею про поділ та призначення правових норм: «У системі радянського соціалістичного права взаємодіють два види нормативних розпоряджень – матеріальні і процесуальні правові норми. Матеріальні норми мають своїм головним призначенням регулювання соціальних зв'язків з погляду їх змісту; процесуальні – призначені забезпечувати реалізацію матеріально-правового змісту у відповідній, найбільш раціональній формі» [4, с. 23], а далі, визначив наявність у радянському праві його самостійної частини – радянського процесуального права. У результаті дослідження норм радянського процесуального права В. М. Горшеневим, була відпрацьована концепція про наявність процесу у всіх випадках правозастосовчої діяльності по реалізації матеріально-правових приписів будь-яких галузей права.

Загальновідомого значення в теорії права набули висновки В. М. Горшенева про генетичні особливості загального юридичного процесу, які найбільш втілені в юрисдикційних формах діяльності держави. Джерелом наведених ідей виступила монографія «Юридическая процессуальная форма. Теория и практика» за ред. проф. П.С. Недбайло та В. М. Горшенева; у ній автори стверджували зокрема, що «процесуальна форма має місце не тільки в юрисдикційній (правоохоронній сфері) застосування норм права, але і в інших сферах... Будь-яка галузь матеріального права закликає до життя відповідні процесуальні норми... Специфічні процесуальні норми потрібні, наприклад, в фінансовому, трудовому, земельному, колгоспному і інших галузях права.» [5, с. 12]. Широке розуміння процесуальної форми зауважували П. М. Рабінович, О. Є. Лейст, В.А. Юсупов, Н. В. Вітрук та ін.

Адміністративісти послідовно відстоювали свою точку зору про те, що вся діяльність адміністративних органів протікає в процесуальній формі, а норми, що її регулюють є адміністративно-процесуальними. До розробки поняття «провадження у справах про адміністративні правопорушення», радянські вчені підходили з прагненням забезпечити законність у діяльності державного управління шляхом упорядкування законом їхніх владних дій і процедури цих дій, при взаєминах влади з громадянами. Тому А. Е. Лунев підкреслював, що «усе це широке коло питань, що мають важливе значення для поліпшення роботи органів державного управління, входить у поняття адміністративного процесу». З цього питання важливою є дискусія найвизначнішого процесуаліста в адміністративному праві Н. Г. Саліщевой з угорським вченим Ф. Толді. Останній коментував процесуальний закон 1957 р. в Угорській Народній Республіці і для визначення кола відносин, охоплюваних процесуальним правом, послався на роботу молодого К. Маркса, що у статті «Дебати з приводу законів про крадіжку лісу» писав, що процес є тільки форма життя закону, прояв його внутрішнього життя. Вслідом за К. Марксом Ф. Толді зробив висновок, що «матеріальне право тільки за допомогою порядку провадження перетворюється у фактор, що формує життєві відносини».

Загальна теорія права найчастіше ухилялася від дослідження процесуальних питань, ними займалися вчені, які працювали в окремих галузях права, тому ряд науковців висловлювали свою точку зору про те, що «кожний вид процесу (кримінальний, цивільний, адміністративний) є урегульований відповідними процесуальними нормами порядок реалізації матеріальних норм різних галузей радянського права» [6, с. 26]. Серед поодиноких висловлень теоретиків права про процес можна кавести думку О.Э. Лейста: «Розрізняються норми матеріального права (визначальний зміст прав, обов'язків і заборон, безпосередньо спрямованих на регулювання суспільних відносин) і норми процесуального права (визначальний порядок, процедуру, форму реалізації норм матеріального права)». Не всяка реалізація норми – це процес у правовому змісті. Д. Н. Бахрах стверджував, що адміністративний процес стоїть в одному ряду з такими юридичними процесами, як кримінальний, цивільний, законодавчий, бюджетний [7, с. 153-156]. Наукова спільнота не визнала таку точка зору прийнятною, оскільки цивільний і кримінальний процеси судочинні за своєю суттю.

Деякі дослідники розглядали процесуальне право як синонім процедурного порядку правозастосовчої діяльності [8, с. 59-61]. На підтвердження такого погляду наводили вислів М. С. Строговича про те, що «процесуальне право – це завжди право, що встановлює певну процедуру, ... це право, що визначає процес, тобто рух, розвиток діяльності органів та осіб» [9, с. 44-45]. Але пізніше в колективній монографії вищевказана точка зору була скорегована, оскільки автори дійшли до висновку, що процесуальне право, юридичний процес – це судово-процесуальне право, судочинство [10, с. 31]. Науковці з різних правових галузей розробляли «процеси», відповідні до галузей матеріального права; таким чином Є. М. Акопова обґрунтувала теорію трудового процесу, Я. М. Фогель довів наявність пенсійного процесу, І. А. Іконіцька – земельного процесу. С. С. Алексєєв назвав такі утворення процедурно-процесуальними інститутами [11, с. 197].

Слід звернути увагу на те, що формування наведених наукових точок зору, відбувалося під впливом панівної у 60-70 рр. ХХ ст. у суспільстві ідеологічної доктрини про поступове формування спільнонародної держави і передання функцій державних органів громадським. Стан науково-правової розробки теорії процесуального права того періоду, спонукав окремих вчених-процесуалістів до випрацювання концепції суспільно-громадянського судочинства, серед них був Є. І. Філіпов, який пропонував концепцію супергалузі – процесуально-охоронного права, яка об'єднує наступні галузі: кримінально-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право, нотаріат, господарсько-процесуальне право, третейско-процесуальне право, суспільно-кооперативне процесуальне право, суспільно-громадянське процесуальне право, профспілково-процесуальне право [12, с. 138]. З таким широким трактуванням процесуальної форми не погоджувалася Н.А.Чечина, яка вважала дану позицію відмовою від прийнятих теоретичних критеріїв розмежування галузей права [13, с.112].

Безумовно, розбіжності поглядів та підходів авторів до проблеми розробки загальнотеоретичних ознак юридичного процесу привернули увагу наукового середовища до цього питання. Відкидаючи саму ідею загального юридичного процесу, окремі науковці визнали, що діяльності державних та суспільних організацій притаманні «багаточисленні та різноманітні процедурні правила», але ці правила «істотно розрізняються за своїми видами, метою, змістом і основними принципами; тому ідея їх об'єднання загальними процесуальними поняттями і тим більше єдиним процесуальним правом, єдиним процесуальним законодавством, єдиною процесуальною наукою теоретично і практично

неможлива» [14, с. 30]. Наслідком критики концепції широкого розуміння юридичного процесу стала певна зміна загальнотеоретичної наукової позиції, яка полягала в тому, що при розподілі правових явищ на матеріальні та процесуальні перестав робитися акцент на правозастосування, як на критерії такого розподілу. В.Н. Протасов, відмітив, що відсутність чіткого єдиного критерію розмежування матеріальних і процесуальних явищ в праві значно ускладнює розуміння концепції широкого юридичного процесу [15, с. 49]. Подібна точка зору не отримала широкої підтримки наукової спільноти, і згодом В. Н. Протасов, дещо скорегував свій погляд на дане правове явище: «Прибічники «широкого» розуміння процесуального права намагаються ототожнити поняття «процес» і «процедура», таким чином приділяючи увагу процедурним моментам юридичної діяльності. Це, безумовно, має позитивне значення, так як неможливо заперечувати наявність вказаного явища в правовій матерії...» [16, с. 42]. При цьому виникає питання доцільності віднесення юридичного процесу до процедурних явищ. Саме таким питанням задається О. Г. Лук'янова, і вважає, що: «Перенесення терміну «процес», з його традиційно обумовленим змістом, в галузь процедурних явищ може призвести лише до його недостатньо глибокого пізнання і дослідження і втрати його істотних специфічних особливостей... Вважаю, що необхідно зберегти історично сформоване поняття процесу, а процес в «широкому» його розумінні іменувати правовою процедурою...» [17, с. 44]

З точки зору сучасності, можна константувати, що українська правова наука пішла шляхом розвитку теорії широкого розуміння юридичного процесу. За останні роки все більше утвердилася думка про те, що юридичний процес – це нормативно встановлені форми упорядкування правової діяльності, спрямовані на оптимальне задоволення і гарантування інтересів суб'єктів права. Цей процес властивий будь-якій юридично значущій діяльності, містить її програму і виступає суттєвою гарантією точного дотримання і результативного здійснення правових приписів. Це система взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених суб'єктів, що знаходить вияв у здійсненні операцій з вирішення юридичних справ, яка урегульована процесуальними нормами, закріплена у процесуально-правових документах і забезпечена засобами юридичної техніки.

Сьогодні можна спостерігати відновлення наукового інтересу до юридичного процесу як теоретичної конструкції та категорії загальної теорії права. Серед досліджень процесуального права виділяються праці російських вчених В. Н. Протасова «Основы общеправовой процессуальной теории» 1991 р. та О. Г. Лук'янової «Теория процессуального права» 2003 р., у відчизняному праві, на жаль, подібні ґрунтовні праці відсутні, але про поживлення інтересу до цього правового явища свідчать здійснені протягом 2000-2010 років дослідження О.В. Фатхутдінової (автор розглядає категорію «юридичний процес» шляхом аналізу його ознак, поняття, стадій, процесуальних правовідносин та ефективності процесуальної діяльності як засобу реалізації правових приписів [18, с. 7-10]) та О.О. Середи (де автор здійснює аналіз правової процедури на підставі вивчення та узагальнення понять загальної теорії держави і права, галузевих наук, а також юридичної практики, аналіз правової процедури як самостійної категорії права, виявлення її змістовних ознак, сутнісних характеристик, аргументування визначених позицій, виявлення напрямів подальшого вдосконалення теоретичного підґрунтя та практичного застосування правових процедур [19, С. 8-9]).

Висновки. З аналізу історико-правового життя українського суспільства випливає, що процесуальне право, як сукупність правових норм, які регулюють охоронну та юрисдикційну діяльність спеціально уповноважених органів, сформувалося на пізніх етапах розвитку суспільства. На протязі поетапного формування процесуального права на території

України, зароджувалася, формувалася та розвивалася правова думка, а тому можна зробити висновок про нерозривність впливу, на формування правового поля, історичних, економіко-політичних подій, соціальних та національних течій в суспільстві.

Сучасний розвиток процесуального права характеризується значним ускладненням процедури. Основною причиною такого явища є науково-технічний прогрес, який викликає ускладнення процесуальної форми, зокрема фіксування судового процесу технічними засобами, різноманітні експертизи. У розвитку процесуального права прослідковується наступна важлива закономірність: чим більше розвинуте суспільство, тим детальніше в законодавстві проявляється діяльність пов'язана з охороною суспільного порядку, прав, свобод та законних інтересів громадян і організацій. Можна сподіватись, що розвиток українського процесуального права буде розширюватись і вдосконалюватись, і в структурі національного права його обсяг буде більш значним. Можливо, ті групи процесуальних норм, які наразі займають місця підгалузей, будуть перетворені в самостійні галузі (наприклад, конституційно-процесуальне право), а ті, що сьогодні виступають в якості процесуальних інститутів, оформляться в підгалузі (наприклад, бюджетний процес, трудовий дисциплінарний процес, муніципальний процес).

Список використаних джерел

1. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права / Т. В. Каташина. – М.: Высш. школа, 1999. – 325 с.
2. Історія держави та права України. Підручник. – У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А.Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Том 1. – Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. [В 30-ти томах] / К.Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат. – Т. 1, 1961. – 699 с.
4. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в современный период коммунистического строительства: автореф. дис. на соискание учебной степени доктора юрид. наук: спец. 12.00.01 «Способы и организационные формы правового регулирования в современный период коммунистического строительства» / В. М. Горшенев. – Свердловск, 1969. – 40 с.
5. Юридическая процессуальная форма: Теория и практика / Под общ. ред. чл.-кор. АН СССР П.Е. Недбайло и д-ра юрид. наук В.М. Горшенева. – М.: Юрид лит., 1976. – 279 с.
6. Сорокин В. Д. Советское административно-процессуальное право. Учебно-методическое пособие / В.Д. Сорокин. – Ленинград, 1976. – 56с.
7. Бахрах Д. Н. Административное право. Учебник для ВУЗов / Д.Н.Бахрах. – М.: БЭК, 1996. – 368с.
8. Горшенев В. М. Социалистическая законность в организационной деятельности местных советов депутатов трудящихся / В.М. Горшенев, В. И. Попова, А.И. Ким. – Томск: Изд. Томского университета, 1961. – 92 с.
9. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М.С.Строгович. – М.: Наука. – Т. 1., 1968. – 468с.
10. Полянский Н. Н. Проблемы судебного права / Н.Н. Полянский, М. С. Строгович, В. М. Савицкий, А. А. Мельников. – М.: Наука, 1983.
11. Алексеев С. С. Структура советского права / С.С. Алексеев. – М., 1975.

12. Филиппов Е. И. О соотношении гражданского судопроизводства и общественно-товарищеской формы защиты права / Е.И.Филиппов // В кн.: Вопросы развития и защиты прав граждан. Калинин, 1977.
13. Чечина Н. А. Основные направления развития гражданского процессуального права / Н.А. Чечина // Проблемы защиты субъективных права и советское гражданское судопроизводство. Вып. 3. Ярославль, 1978.
14. Алексеев Н. С Очерк развития науки советского уголовного процесса / Н.С. Алексеев, Даев В. Г., Кокорев Л. Д. – Воронеж, 1980.
15. Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории / В.Н.Протасов. – М., 1991.
16. Протасов В. Н., Щеглов В. Н. Юридический процесс и процедура / В.Н. Протасов, В.Н.Щеглов // Проблемы соотношения материального и процессуального права. М., 1980.
17. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е.Г.Лукьянова. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – 240 с.
18. Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.01 – 2000. – 11с.
19. Серета О. О. Правова процедура: теоретико-правові засади та практичні виміри: автореферат дис. канд. наук: 12.00.01 – 2009. – 16с.

Атаманчук И. В. Генезис процессуального права в общетеоретическом контексте

В статье рассматриваются историко-правовые аспекты развития и становления научно-теоретических взглядов и концепций касательно процессуального права, как совокупности отраслевых и межотраслевых процессуальных норм.

Ключевые слова: *процессуальное право, процессуальная форма, процессуальные нормы, правовая процедура, отраслевые процессуальные нормы.*

Atamanchuk I. V. Genезis procedural of right in a general theoretic context

In the article of Atamanchuk of Irene «Genезis procedural of right in a general theoretic context» the legal aspects of development and becoming of scientific looks and conceptions are examined tangent procedural and legal, as a particular procedural norms.

Key words: *procedural and legal, procedural form, procedural norms, legal procedure, of a particular branch procedural norms.*

